

Валерій Смолій
**ГЕТЬМАН БОГДАН
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ЙОГО ДОБА**

У багатомісячному розвитку українського народу XVII ст. займає особливе місце. Невибгливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, що ознаменував у політичній сфері створення етнічної держави українців, а в економічній — поступовий перехід до більш високого рівня суспільного виробництва. Перехідні періоди від одного цивілізаційного етапу розвитку людства до іншого завжди висували на політичну арену певні сили або окремих осіб, які їх уособлювали, що далеко неадекватно відповідали існуючим на той час стереотипам мислення, поведінки і дії. У сфері соціальних відносин такою новою силою стало козацтво, яке з явища побутового на рубежі XVI—XVII ст. перетворилося у суспільний стан, що відбивав основні тенденції розвитку України. Не випадково нині представники різних шкіл та напрямів в історіографії визнають видатну роль козацтва в утвердженні нових форм власності та конституюванні політичних інституцій, які виходили за межі існуючих у середньовіччя станових рамок, традиційних світоглядних установок і уявлень про державу, право, місце людини у суспільстві і т. п.

Однак цим далеко не вичерпувалося коло політичних сил і соціо-культурних явищ, які свідчили про початок нового періоду в розвитку України. Вони проявилися у конфесійній сфері, в освітніх інноваціях, в якісних змінах суспільної та етнічної свідомості різних категорій населення тощо¹. Козацтво заявило про себе як організовану силу в боротьбі з польським режимом. Вже повстання 1591—1596 рр. продемонструвало, що на політичну арену вийшов стан, який надзвичайно динамічно реагував на найменші зміни у політичному та господарському житті України².

Нова епоха висувала також нові завдання визвольної боротьби. У свідомості частини представників шляхетського стану та козацтва визрівають перші проекти надання автономії окремим козацьким регіонам України в складі Речі Посполитої

(Й. Верещинський, С. Наливайко). Ще далі йшло керівництво козацьких ватаг, які, вийшовши на «волость», встановлювали там без будь-яких попередніх теоретичних розумувань «козацький присуд», що на практиці передбачав випадіння з-під юрисдикції місцевої королівської адміністрації цілих регіонів. В Україні почала зароджуватися стійка традиція визвольних змагань, що спиралася на військову силу козацтва, його організаційні засади та принципи.

У цій атмосфері двоїстості світу, традиціоналізму і водночас утвердження нових тенденцій, репрезентантом яких виступало козацтво, і формувався світогляд майбутнього гетьмана України та творця козацької держави Богдана Михайловича Хмельницького (1595—1657). Лапідарна формула «шляхтич за походженням, козак по духу» якнайбільше відповідає характеристиці цієї людини. Справді, родина Хмельницьких мала традицію життя серед галицької шляхти (у Жовкві чи Олеську) що, безперечно, позначилося і на вихованні Богдана. Без усякого сумніву, відповідні знання та ціннісні орієнтири юнак одержав також і під час свого навчання в двох різних за своїм характером навчальних закладах — по-перше, ймовірно, в одному з київських монастирів і, по-друге, у Львівській єзуїтській колегії. Поєднання традиційної освіти, що існувала в Україні, з європейською сприяло розширенню світогляду Богдана, дало йому можливість познайомитися з кращими зразками світових духовних надбань. Подальше життя та діяльність Хмельницького свідчили, що в юнацькі роки він не гаяв часу — вивчав історичні джерела (літописи, хроніки), праці середньовічних авторів, право, добре знав історію свого народу, його взаємин із сусідами³. Грунтовна лінгвістична підготовка дала можливість Хмельницькому розмовляти кількома мовами. Чи не тоді Богдан почав замислюватися над долею України, хитросплетіннями її історичного минулого та ймовірними моделями майбутнього розвитку?

Ще ближче з реаліями тогочасного життя Богдан Хмельницький познайомився по переїзді батька у далекий Чигирин. Почався якісно новий етап на його життєвому шляху. Шляхетське середовище і шкільну парту замінили атмосфера козаччини і ефес шаблі. Життя у краї було далеким від романтичних уявлень молодого людини — вихідця з дрібної української шляхти. У районі Дикого Поля Хмельницькому довелося вперше зіткнутися з реальною загрозою з боку турків і татар, наяву побачити суперечності, які існували між різними угрупованнями козацтва, на собі відчути результати політики польських властей на східних «кресах». Проте, очевидно, саме ці екстремальні умови

сприяли утвердженню принципової лінії поведінки Богдана і його політичного кредо. Хмельницький зв'язав свою долю з козацтвом. Він бере участь у боротьбі з турецько-татарською експансією на Україну, а після поразки польського війська під Цецорою (1620) навіть потрапляє у полон.

Після дворічного ув'язнення Хмельницький повертається у рідні місця. У формуванні політичного світогляду майбутнього гетьмана розпочався новий етап. Він насамперед був пов'язаний з перманентною хвилею козацьких повстань 20—30-х рр. На відміну від попередніх виступів козацтва (у т. ч. повстання 1591—1596 рр.), вони відзначалися значно вищими організаційними засадами, ідеологічним вмотивуванням дій і радикальністю вимог повсталих⁴. Ряд опосередкованих даних засвідчує, що Хмельницький не залишився стороннім спостерігачем подій, які розгорталися тоді в Україні (згадаймо, наприклад, свідчення відомого польського історика другої половини XVII ст. В. Коховського)⁵.

Одночасно звертає на себе увагу й інша обставина. У Хмельницького, очевидно, саме тоді викристалізовується думка, що у боротьбі з польським режимом в Україні не варто обмежуватися лише воєнними методами. Він дедалі більше приділяє увагу політичному аспекту справи. Не випадково Хмельницький брав участь у складі козацьких посольств, які направлялися у Варшаву, підтримував зв'язки з представниками французького уряду, зав'язував широке коло знайомств з посередниками інших іноземних держав.

З яким політичним багажем прийшов Б. Хмельницький до початку повстання? Існуюче коло джерел щодо цього періоду життя майбутнього володаря України не дозволяє достатньою мірою реконструювати процес еволюції його поглядів. Разом з тим зрозуміло, що Хмельницький насамперед замислювався над перспективою розвитку України, її взаємин з Польщею. Не міг він не розмірковувати і над причинами, що зумовили невдачу козацьких виступів. Зокрема, дослідники мають про це свідчення самого Хмельницького, датоване 1648 р. У листі жителям Замостя він писав: «Я сподіваюсь, що всемогутній господь Бог з своєї ласки нагородить нас за це літо і за цю зиму тим добром з ваших маєтків, яке ви десять років у нас брали. Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті і не допоможе вам більше господь Бог на нас їздити»⁶.

Без особливого перебільшення можна твердити, що на 1648 р. Б. Хмельницький зумів акумулювати (і, звичайно, адаптувати до

тогочасних реалій) весь попередній досвід визвольної боротьби козацтва. Причому в нього рівноцінними виступають як воєнні, так і політичні методи боротьби. В політичному мисленні майбутнього гетьмана поєдналися прагматизм, схильність до компромісів та переговорів Петра Сагайдачного і непримиренність і постійне апелювання до військової сили козацьких проводирів 20—30-х рр. XVII ст. Говорити про перевагу одного з цих компонентів не доводиться. У роки Визвольної війни Хмельницький продемонстрував неперевершену майстерність добиватися поставленої мети шляхом як відкритої збройної боротьби, так і методом переговорів, компромісів і навіть тимчасових поступок.

Далеко не випадковими були його інтенсивні контакти із зовнішніми політичними силами. Очевидно, саме тоді у нього зароджується ідея використання у разі збройного конфлікту з Польшею кримсько-татарської військової сили (як відомо, такий прецедент існував — українсько-татарська угода від 1624 р.).

Однак попередній досвід боротьби козацтва за свої права тоді ще не міг дати необхідного матеріалу для вироблення якісно нової програми боротьби з режимом Речі Посполитої. Для цього потрібні були певний час і відповідні умови. Вони ж могли визріти лише в процесі нового козацько-шляхетського конфлікту, який невпинно наростає.

Заслугою Б. Хмельницького було те, що він чутко вловив нові тенденції в розвитку українського суспільства наприкінці 40-х рр. Незважаючи на певні регіональні особливості і стану специфіку, вони проявилися у формуванні атмосфери масового невдоволення існуючим режимом. У його внутрішніх змінах були зацікавлені козаки, селяни, міщани, духовенство. Трагедія в сімейному житті стала лише своєрідним детонатором, який підштовхнув Б. Хмельницького до активних дій.

У спеціальній літературі, присвяченій початковому етапу Визвольної війни, міститься твердження про традиційність, характерну для попередніх козацьких повстань. Навряд чи це так. Адже відомо, що Б. Хмельницький здійснив, по-перше, величезну організаційну роботу по підготовці повстання. По-друге, нетрадиційність дій майбутнього гетьмана полягала і в тому, що він відразу в своїх політичних комбінаціях ефективно використав кримсько-татарський фактор. Все це не могло не забезпечити перших перемог козаків під Жовтими Водами і Корсунем і невпинне поширення повстання на значні території лівого і правого берегів Дніпра.

Величезний (а подекуди й неконтрольований гетьманом) розмах повстання висував на порядок денний проблеми, відповіді

на які вже не міг дати попередній досвід боротьби. Насамперед це стосувалося перспектив і кінцевої мети війни, що розпочалася. До Хмельницького жодна з політичних сил, які на той час займали домінуюче місце у суспільстві (зокрема, українська шляхта — найбільш економічно сильний та духовно розвинутий стан), не спромоглася сформувати й теоретично обґрунтувати ідею створення незалежної Української держави. Як зазначалося, існували лише досить аморфні й несміливі плани автономізації козацьких районів у складі Речі Посполитої. Непростим цей процес виявився і для Хмельницького. На першому етапі війни гетьман не вийшов (і, очевидно, не міг вийти) за традиційні рамки «козацького автономізму»⁷. І все ж, як свідчать факти, вже у березні 1648 р. (тобто, через два місяці після початку повстання), у ході переговорів з поляками він порушив питання, яке виходило за межі звичайних вимог козацтва. Йшлося не лише про ліквідацію чинності «Ординації Війська Запорозького» від 1638 р., а знищення органів королівської влади на частині території Київського воєводства й встановлення тут козацьких порядків⁸. Вимога, по суті, означала не що інше, як надання автономного статусу частині території України (бодай і незначній) в складі Речі Посполитої. Навряд чи можна вважати її появу явищем випадковим. У травні 1648 р. Б. Хмельницький знову повторив свої попередні думки і заявив перед М. Потоцьким про необхідність створення по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами держави⁹.

Поява протягом трьох місяців однотипних вимог засвідчувала якісно нову грань у формуванні політичної програми Б. Хмельницького. Однак значення її не слід перебільшувати. У червні 1648 р. загальна рада, яка зібралася під Білою Церквою, виробила інструкцію козацького посольства до Варшави. Її зміст відбивав лише традиційні вимоги козацтва (збільшення реєстру, видачу платні, право вибирати старшину, повернення церков, захоплених уніатами)¹⁰ і свідчив про відхід від ідей Б. Хмельницького, висловлених ним у березні і травні (інша справа, чи збігалися особисті погляди гетьмана з думкою козацької старшини). Отже, для цього етапу була характерна ще велика амплітуда коливань у поглядах Б. Хмельницького і його оточення на перспективи та кінцеву мету війни.

Тим часом на визволеній частині території України відбувся природний процес створення органів етнічної державності. До кінця червня на Лівобережжі, а до кінця серпня 1648 р. і на Правобережжі утверджуються нові владні структури у вигляді козацького адміністративного устрою, судів, власної національної

армії і т. п. Перемога під Пилявцями і похід Б. Хмельницького у західний регіон України стали ще однією важливою віхою на шляху остаточної кристалізації основних принципів політичної доктрини гетьмана. В історичній літературі вже аналізувався цей період життя та діяльності Б. Хмельницького. Зокрема, дослідники добре вивчили хід воєнних дій, плани та сили сторін, прагнули вмотивувати та пояснити поведінку гетьмана під Львовом і Замостям, причини, які спонукали його залишити Галичину й повернутися до Києва. Водночас існуючий документальний матеріал не дає можливості реконструювати еволюцію поглядів Б. Хмельницького. Відомо лише, що він, за свідченням одного з козаків (вересень — початок жовтня 1648 р.), знову порушує питання про необхідність «відняти польські володіння до Вісли»¹¹, (щоправда, у листах до польського короля Яна Казимира та сенаторів у листопаді 1648 р. Б. Хмельницький висунув поміркованіші вимоги, які перегукувалися з червневими документами). Разом з тим без особливого перебільшення можна твердити, що без глибоких і болісних роздумів гетьмана над майже дванадцятимісячною боротьбою з Польщею, без прискіпливого аналізу причин прорахунків (а вони, безперечно, існували), було б неможливо сформулювати національну державну ідею і розробити програмні принципи будівництва незалежної держави. Очевидно, київські розмови Б. Хмельницького лише підтвердили правоту його поглядів на майбутнє України.

Документи зафіксували, що під час переговорів з польським посольством, яке очолював Адам Кисіль (лютий 1649 р.), Б. Хмельницький заявив, що «відірве від ляхів всю Русь і Україну»¹². Для розуміння принципової лінії поведінки гетьмана на переговорах і його уявлення перспектив розвитку української державності надзвичайно важливе значення мали сказані ним 23 лютого слова: «Досить нам на Україні і Подолю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчите, ляхи. Туди я загоню більш можних ляхів, дуків і князів. А будуть лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні...»¹³

Прошло два місяці. Б. Хмельницький в іншій обстановці, під час переговорів з московським послом Григорієм Унковським, заявив: «...Писали к королю и к панам раде о том, будет они без измены хотят с нами мир имети, и они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и литве, до нас, Запороского Войска и до Белой Руси, дела нет. И уступили бы мне и Войску Запороскому всей Белой Руси по тем границам, как владели

благочестивые великие князи, а мы в подданстве и в неволе быти у них не хотим»¹⁴. Отже, гетьман не тільки повторив попередню думку про необхідність створення держави, незалежної від Польщі, але й зробив дещо інший акцент. Він наголосив на тому, що йому, як володарю України, належить право на політичний спадок Київської Русі, а отже, і формування території держави в її етнографічних межах. Таким чином, можна з певністю констатувати, що на лютий-квітень 1649 р. фактично завершилося формування програми створення незалежної Української держави. Відтоді матеріалізація цієї ідеї у вигляді життєздатного політичного організму вже ніколи не сходила з порядку денного. Цьому підпорядковувалася вся діяльність великого гетьмана — воєнна, соціальна, економічна.

Висунення ідеї створення незалежної Української держави означало, що у політичній культурі українців розпочався якісно новий етап розвитку. Логіка історії підштовхувала політичних діячів України до дальшого розвитку цієї ідеї, вдосконалення її окремих граней. За межі нашої статті виходить, наприклад, аналіз державотворчих засад І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика та інших українських гетьманів. Наголосимо лише на одному — вони, як правило, відштовхувалися у своїх думках і практичних пошуках від основних принципів свого великого попередника.

Утвердження молодого українського державності відбувалося у надзвичайно складній політичній ситуації. Б. Хмельницькому довелося подолати значні перешкоди на шляху конституювання владних структур і поширення їх дії на інші території. Гетьману потрібно було виявити справжню політичну мудрість, щоб оволодіти ситуацією після укладення Зборівського 1649 р. і особливо Білоцерківського 1651 р. договорів з Польщею. Їх умови істотно обмежували автономні права Війська Запорозького в складі Речі Посполитої і територію, якою воно володіло (Київське, Чернігівське і Брацлавське за Зборівським і лише Київське воєводство за Білоцерківським), передбачали відновлення тут довоєнних порядків. Здавалося, що під впливом внутрішніх (загострення до крайніх меж соціальних конфліктів) і зовнішніх (агресія Речі Посполитої та дворучність Кримського ханства) факторів Українська держава опинилася на грані загибелі. Однак Б. Хмельницький зумів подолати ці перешкоди. Він, по-перше дещо зменшив соціальну напругу в суспільстві, визнавши основні соціальні завоювання народу і, по-друге, після перемоги під Батогом (травень 1652 р.) зумів повернути втрачені території

На 1652 р. процес складання етнічної державності в основному завершився. Він також був далеко не простим. Як відомо, Б. Хмельницький у своїй державотворчій практиці використав традиції козацтва і, зокрема, досвід його військово-політичної організації — Запорозької Січі. Використав, але не переніс механічно на новий економічний і суспільно-політичний ґрунт. Зокрема, гетьман поступово почав відмовлятися від такого громіздкого і далеко не ефективного органу, як Генеральні (чорні) ради¹⁵. Основні важелі влади поступово переходять до рук більш вузького середовища друзів і соратників Б. Хмельницького (генеральна старшина, полковники, а в окремих випадках — найбільш авторитетні сотники і рядові козаки). Очевидно, ухвали старшинської ради справляли визначальний вплив на прийняття рішень гетьманом. Навряд чи випадковим було визнання Б. Хмельницького, зроблене у 1656 р. в листі до коронного гетьмана С. Потоцького: «Що прийнято з узгодженого зі всією старшиною схвалення, то цього нам не можна порушувати приватним чином»¹⁶. Однак значення слів Б. Хмельницького і не слід перебільшувати. В його руках із самого початку війни зосередилися всі найважливіші важелі політичної влади. Він видавав універсали, карав і милував, скликав ради і впливав на їх перебіг, визначав фінансово-економічну політику держави, розглядав плани воєнних операцій і їх реалізував, визначав зовнішньополітичний курс уряду. Б. Хмельницький був справжнім лідером національної революції. Утвердженню його авторитету сприяли послідовність, з якою він проводив свою політичну лінію, і водночас здатність до критичного осмислення помилок і недоліків (а вони, звичайно, були).

Джерельний матеріал засвідчує, що гетьман ніколи не відмовлявся від нагоди ще більше зміцнити свою владу. Не випадково документи рясніють такими термінами в оцінці Б. Хмельницького, як «наш государ», «великий гетьман», «найясніший» і т. п. Зміцнення особистої влади Б. Хмельницького вимагали не лише екстремальні умови шестирічної збройної боротьби з Польщею. Цьому сприяла і харизматичність самого гетьмана, який в уявленнях широких мас української людності виступав, як «Богом даний». Реалізація на практиці гетьманських прерогатив наблизила, по суті, владу володаря України до необмеженої. Звернемося знову до свідчень джерел. Полковник П. Тетеря: «...Владел всем один, что расскажет, то всем войском и делают»¹⁷. Полковник А. Жданович: «Все де встрешно гетману говорить мы не смели, а кто де молвил и тот жив не был»¹⁸. Сам Б. Хмельницький так оцінював статус своєї влади (1649): «...Мі то бог дав, тем есть

єдиновладцем і самодержцем руським»¹⁹. Не виключено, що гетьман виношував плани встановлення «гетьманського самодержавства»²⁰. У цьому контексті логічно і обґрунтовано виглядають його заходи щодо укладення шлюбної угоди між старшим сином Тимофієм та дочкою молдавського господаря Лупула Розандою, а пізніше практична реалізація ідеї спадковості гетьманської влади (гетьманську булаву в квітні 1657 р. одержав його молодший син Юрій).

У роки війни Б. Хмельницькому довелося вирішувати цілий комплекс питань, пов'язаних із зовнішньополітичним забезпеченням життєдіяльності молодого держави. В цілому гетьманській дипломатії вдавалося у процесі протиборства різних політичних сил знаходити оптимальні рішення: укласти союзи з одними або добиватися нейтралітету інших. Це привело до визнання України як суб'єкта міжнародних правових відносин. Разом з тим глибокий аналіз ситуації, яка складалася, дав можливість зробити Б. Хмельницькому невтішний висновок — жодна з тодішніх навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України. Зрадливість і поступливість третій стороні проявляв кримський хан. Жодного політичного уроку з минулих подій не винесла Річ Посполита, яка готувалася до нового наступу на Україну. Далекими від союзницьких залишалися відносини з Молдавським князівством, Валахією і Трансільванією. У контексті розвитку цих подій перед Б. Хмельницьким постала дилема: залишитися наодинці з королівським військом і, можливо, втратити основні завоювання, досягнуті в ході війни, чи заради їх збереження прийняти протекторат однієї з держав — Порту або Росії. Крім того, гетьман у розробці своїх зовнішньополітичних планів змушений був рахуватися з внутрішньополітичною ситуацією: кризовими явищами в економіці, знищенням продуктивних сил, спустошенням території України і навіть деморалізацією частини населення. Крім того, слід враховувати, що під гетьманською булавою знаходилася лише частина (близько половини) етнічної території України.

Відомо, що українська дипломатія у пошуках союзників працювала у двох основних напрямках — вона вела паралельно переговори і в Москві, і в Стамбулі. Однак врешті-решт Б. Хмельницький пріоритетною визнав можливість протекції московського царя. Цей крок гетьмана не можна вважати ні випадковим, ні кон'юктурним. Він був буквально вистражданим у процесі болючих роздумів над долею України, над її майбутнім. Характерно, що Б. Хмельницький, будуючи свої плани, шукав аналогій у минулому, оперував не апріорними судженнями, а

конкретним історичним матеріалом. Ще під час згаданої вже розмови з Григорієм Унківським він наголосив на тому, що «от Владимирова святаго крещения одна наша благочестивая христьянская вера с Московским государством и имели едину власть»²¹. У майбутньому мотив спільності конфесій українців і росіян вже не сходив з політичного лексикону гетьмана.

Яким уявлявся характер українсько-російських взаємин Б. Хмельницькому? Існуючий нині фактичний матеріал дає можливість відповісти на це запитання однозначно: відносини між Україною і Москвою, на думку гетьмана, мали будуватися на договірній основі, де б кожна із сторін взяла на себе певне коло обов'язків. Очевидно, не випадково ще у серпні 1651 р. генеральний писар І. Виговський у розмові з російським послом Григорієм Богдановим заявив, що має намір їхати до Москви, щоб «о тех о всех статьях успет договариватца, на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою»²². У наступний час гетьман продовжував добиватися реалізації своїх відносин з Москвою саме у такому варіанті. Рішення Переяславської ради 1654 р. і Московсько-Переяславський договір стали, по суті, логічним завершенням цієї політики Б. Хмельницького.

Пішовши на конфедеративний союз з Москвою (гадаємо, саме така оцінка найповніше характеризує юридично-правовий зміст цього договору), гетьман показав себе реалістичним і тверезо мислячим політиком. Цей політичний акт він розглядав лише як засіб для досягнення задумів і планів більш масштабних і глибоких: утвердження державності і об'єднання під гетьманською булавою всіх етнічноукраїнських земель. Логіка наступних подій, одним з основних учасників яких був Б. Хмельницький, продемонструвала, що він діяв саме у такому напрямі (похід українсько-російських військ в західний регіон України, домагання від урядів Швеції й Трансільванії зафіксувати територіальні межі України у відповідних договорах і т. п.).

Як відомо, історія не знає умовного способу. Тому не коректними є спроби реконструкції історичного процесу в Україні в разі іншого варіанту розвитку подій. Натомість дослідники мають достатньо широке коло документальних матеріалів для відтворення складної палітри політичного життя у подальші часи. Джерела ж ще раз підтверджують, що у зміні політичної карти Європи та в існуванні незалежної Української держави не була зацікавлена жодна з великих держав. Невипадково лише на папері залишився Гадяцький договір, підписаний у 1657 р. І. Виговським з Польщею. Не збиралася дотримуватися існуючих домовленостей й Отоманська Порта, яка

фактично перетворила край в арену жорстокої боротьби між ворогуючими сторонами. З іншого боку, реальну модель розвитку українських земель у складі Речі Посполитої (60-і рр. XVII—XVIII ст.) демонструє нам Правобережна Україна. Вона продовжувала залишатися колоніальним придатком митрополії. В її північно-східних, а з початку XVIII ст. і південно-західних районах, інтенсивно відновилася панщинно-фільваркова система господарства, спостерігалися зростання панщини та інших повинностей селян. У стані занепаду перебували міста, промислове виробництво й торгівля²³. Варшава не зробила жодного уроку з подій середини XVII ст. На Правобережжі, як і раніше, десятками років не вирішувалися конфесійні, етнічні та культурні проблеми. Все це до краю загострювало атмосферу соціального й релігійного життя, обумовлювало все нові і нові спалахи визвольної боротьби (гайдамацький рух, Коліївщина 1768 р.). Українське питання набиало загальнопольського і загальноєвропейського резонансу і стало одним з тих факторів, які спричиняли постійне втручання у внутрішню політику Речі Посполитої інших держав. Її ослабленням скористувалися уряди Росії, Австрії і Прусії. В середині 80-х рр. XVIII ст. Польща перестала існувати як незалежна держава.

Щоправда, ми не можемо обійти мовчанкою інше важливе питання — про перспективи розвитку Української держави в складі Росії. Наступні події показали, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та Української республіки з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин були часто діаметрально протилежними, що й породжувало боротьбу між ними. Правлячі кола Росії не бажали миритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя України, з прагненням козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької республіки. Хід і наслідки цієї боротьби залежали від співвідношення сил обох сторін, міжнародної обстановки, мудрості політики спадкоємців Богдана Хмельницького, якої, скажемо відверто, їм часто бракувало. А трагічні події Андрусівського договору 1667 р. ознаменували поділ земель Української козацької республіки між Росією та Польщею. З цього часу розпочався навальний наступ царату на автономію Гетьманщини.

Період Хмельниччини — це не лише час становлення незалежної держави, зміни політичного статусу України і її місця на європейському континенті. Це також доба соціальних потрясінь, які істотно вплинули на підвалини тогочасного

суспільства. Специфіка подій середини XVII ст, полягала в тому, що паралельно з визвольною боротьбою відбувалася справжня селянська війна. Втягнення в їх коловорот багатотисячних мас колишніх кріпаків внесло зміни у розстановку соціальних сил, істотно вплинуло на станову структуру середньовічного суспільства. «Усе, що живо, піднялося в козацтво» — так висловився Самовидець з приводу цих подій²⁴. Справді, в ряді районів України кількість козаків почала коливатися від 60 до 80 % від усього населення. Відповідно зазнала змін структура аграрних відносин — було знищене велике феодальне землеволодіння й панщинно-фільваркова система господарства, зменшилися латифундії шляхетського стану, ліквідовувалося кріпацтво. Відбувся справжній революційний прорив у формуванні суспільної свідомості селян. Вперше за багато століть їхньої боротьби на практиці був реалізований заповітний лозунг «землі і волі». Козацтво ж із стану гнаного і переслідуваного перетворилося у провідну верству українського суспільства. В його руках зосередилися не лише політична влада, а й великі матеріальні багатства, насамперед земельна власність. Характерно, що козацьке господарство мало чітко виражені тенденції до еволюції новим для того часу шляхом — фермерським.

Разом з тим уже перші місяці війни виявили ряд проблем, які таїли у собі серйозну небезпеку загострення соціальних суперечностей в суспільстві (навіть у вигляді крайньої форми — громадянської війни). Передусім помітнішою стала напруга між класами-антагоністами — селянами й феодалами. Селяни прямо заявляли, що вони прагнуть «навіки не мати панів», «волюють усі загинути, ніж панам звикле послушенство віддавати», «не платити ніяких податків» і т.п.²⁵ Однак не менш тривожні симптоми намітилися і у повстанському таборі. Чотирикутник «козаки — селяни — міщани — шляхта» об'єднався спільними інтересами у сфері політичній. Щодо соціальної, то тут він був далеким від внутрішньої стабільності. Виникли певні розбіжності між селянами й козаками, зокрема у поглядах на право володіння землею та іншими угіддями. Висловлювали невдоволення міщани, які вважали, що ущемлялися їх права у ремісничій та промисловій діяльності. Помітні суперечності існували між різними групами самого козацького стану. В цій ситуації Б. Хмельницький розробив і послідовно проводив у практиці державного будівництва надзвичайно гнучку й збалансовану соціальну політику.

Як вже говорилося, значення соціального фактора проявилось з перших же місяців війни. Побоюючись розгортання «війни

Русі з Руссю»²⁶, гетьман зробив спробу, з одного боку, заручитися підтримкою магнатів і шляхти українського походження, а з іншого — прагнув не допустити реставрації довоєнних порядків на визволеній частині території України. На жаль, шлях вирішення цієї проблеми виявився непростим. Є. Вишневецький, З. Заславський та їх прихильники з числа дрібної і середньої шляхти категорично відмовилися від пропозиції гетьмана і залишилися на боці Речі Посполитої.

Б. Хмельницький досить швидко зорієнтувався в ситуації і зосередив основні зусилля на тому, щоб не допустити наростання конфліктів, що реально існували у повстанському середовищі. Зокрема, із самого початку війни він став на шлях заборони реставрації великого феодального землеволодіння. Підраховано, що протягом 1648—1654 рр. він видав лише 17 універсалів, які підтверджували власницькі інтереси шляхти на землю чи надавали їй нові земельні володіння. Ще жорсткішу лінію проводив Хмельницький щодо соціальних апетитів козацької старшини. Документи зафіксували лише один факт підтвердження права на володіння маєтком і не відзначають жодного універсалу, який би закріплював нові земельні володіння у руках козацької старшини²⁷.

Дещо іншу політику Б. Хмельницький проводив щодо православної церкви і монастирів. Гетьман добре розумів значення релігійного фактора в розгортанні Визвольної війни і чудово усвідомлював, що матеріальна підтримка православ'я не лише не викличе заперечення в широких мас селян і козаків, а й зміцнить авторитет гетьманської влади в їх очах. Не випадково вже у червні 1648 р. він видає перші універсали, що захищали церковне землеволодіння й передбачали суворе покарання осіб, які зазіхали на монастирське майно і землі. Характерно, що і надалі питання про підтримку православної церкви і монастирів практично не сходило з порядку денного програмних документів Б. Хмельницького та інших гетьманів.

Загроза розвалу повстанського табору і реально існуюча тенденція переростання напруженості у взаєминах між козаками і селянами у відкритий збройний конфлікт змушували Б. Хмельницького вносити корективи у соціальну політику. Сприятливе ставлення до шляхти і української магнатерії змінюється відкритою ворожістю. Гетьман вміло застосовує метод «батога і пряника». З одного боку, час від часу видаються універсали, які страхали «бунтівників» смертною карою, з іншого, навіть під тиском польського уряду Б. Хмельницький не вдавався до відкритих репресій проти повсталих. Принципової позиції щодо

того, що він звільнить «з лядської неволі народ весь руський», і в цьому йому допоможе «та чернь всяя по Люблин и Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука наша»²⁸, гетьман дотримувався до кінця свого життя. Наскільки реалістичною і зваженою була ця політична лінія, свідчить, зокрема, той факт, що навіть у 1649 і 1651 рр., коли соціальне напруження у суспільстві досягло крайніх меж, Б. Хмельницький зумів зберегти відносний мир і стабільність у державі.

Реалізму і зваженості у проведенні соціальної політики Б. Хмельницький дотримувався і надалі. Симптоматичним був його лист від 21 березня 1654 р. до послів Самійла Богдановича і Павла Тетері, які перебували у Москві. Гетьман нагадував, щоб українські послы дбали не лише про свої інтереси, а й враховували при вирішенні власних проблем настрої «черні». «Аще бы в чем какая нужда была людем напотом, — писав він, — яко и сами то усмотрите, могло бы есмы от черни в великом быти в небезстрашии и тотчас бы было смятение... И то усмотрите, чтоб напотом какое безправие посполству не деялось, бояться надобно...»²⁹ Разом з тим слід відзначити, що тогочасне суспільство Б. Хмельницький не уявляв поза станових рамок, обмежень і прерогатив тих чи інших верств населення. Не випадково вже Березневі статті 1654 р. чітко визначали права і обов'язки станових груп. Українська шляхта, наприклад, «чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывало и меж себе старших на уряды судовые обирали и добрами своими и вольностями владели, как при королях полских бывало»³⁰. Не викликає будь-якої іншої інтерпретації пункт статей про те, що «кто пашенной крестьянин, той будет должность обыкную... отдавать, как и прежде сего»³¹. Ця юридична норма, закріплена у першому договорі українського гетьмана з московським царем, згодом знайшла дальший розвиток у наступних договірних статтях, які уклалися між двома сторонами. Щоправда, і тут Б. Хмельницький проявив обачність. Розуміючи, що негайне переведення частини козаків у селянський стан може викликати невдоволення, він вирішення цього питання відкладав на невизначений час: «Когда то одержим (тобто, рішення царського уряду. — В.С.), мы сами рассмотрение меж собою имети будем...»³² Істотних змін ситуація зазнала вже після 1657 р., коли у реалізації соціально-економічних завдань з'явилися нові тенденції, далекі від задумів і планів Б. Хмельницького.

Відомо, що українські землі здавна були своєрідною контактною зоною, де перехрещувалися міграційні шляхи різних народностей. Зрозуміло й інше — війна й матеріальні труднощі,

пов'язані з нею, до краю загострили існуючі суперечності, які потенційно були здатні викликати конфлікти на етнічному та конфесійному ґрунті. До честі Б. Хмельницького зазначимо, що в цілому він зумів їх уникнути. Принципова теза про те, що «непристойна й тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри»³³ (в іншій інтерпретації ця теза звучить так: «А з їх м. панів, хто хоче і як хоче, хай вірить: ми не чужого, а свого вимагаємо»)³⁴, висловлена у 1650 р., проводилася гетьманом протягом усіх років його життя. Толерантність і повага до етнічних почуттів були характерні для взаємин повсталого українського люду з представниками різних національних груп, що мешкали в Україні. У нас немає підстав говорити про виняток з цього правила, зокрема, у взаєминах українських повстанців з поляками або євреями. Більше того, нині дослідники мають у своєму розпорядженні достатню кількість документів, що свідчать: представники польського і єврейського етносів брали безпосередню участь у подіях Визвольної війни (зокрема, це підтверджує аналіз такого важливого джерела, як «Реєстр всего Войска Запорожского 1649 г.»). До полків і сотень Війська Запорозького входили також росіяни, литовці, татари, вірмени, турки, чехи, серби, німці, представники інших національностей³⁵.

Щодо питання про полководницьку майстерність Б. Хмельницького, то воно є предметом окремої теми. Відзначимо лише, що гетьман став, по суті, творцем української армії, яка нічим не поступалася її європейським аналогам (а подекуди і перевершувала їх): Він запровадив ряд новацій в організації війська, тактиці ведення бою, домігся створення ряду допоміжних служб і т. п. У роки Визвольної війни яскраво засяяв полководницький талант Б. Хмельницького. Вміле поєднання традиційних для запорозького козацтва методів ведення війни і нових форм, характерних для військового мистецтва в Європі у середині XVII ст., дало можливість гетьману провести ряд операцій, які істотно збагатили скарбницю світового воєнного мистецтва (зокрема, це стосується битви під Батогом у травні 1652 р.). Не випадково події війни та окремі деталі воєнних операцій жваво обговорювалися на Заході — на рівні урядів держав, у дипломатичних кулуарах, на сторінках тогочасної преси³⁶.

Величезний вклад Б. Хмельницького у будівництво Української держави та утвердження її владних структур нині не заперечує жодний із серйозних дослідників. Водночас непоодинокими є випадки (особливо на сторінках публіцистичних видань), коли гетьман зображується діячем, який у 1654 р. «зробив фатальну помилку», людиною, позбавленою державного

таланту, в діях якої превалювали особисті мотиви і т. д. і т. п. На жаль, автори таких праць свої висновки роблять не на основі джерел, а на довільній інтерпретації вирваних із загального контексту фактів. При цьому ігнорується принцип історизму. На складну епоху XVII ст., коли діяли інші закони суспільного розвитку, переносяться ціннісні орієнтири кінця XX ст., нинішні ідеологічні симпатії (особисті чи окремих політичних сил).

Звичайно, у нас немає причин обіляти окремі вчинки, а тим більше канонізувати Б. Хмельницького. Зокрема, серйозною помилкою, якої припустився гетьман, було виведення козацьких військ із західного регіону України восени — на початку зими 1648 р., що призвело до швидкої реставрації там польських органів влади. У наступний час Б. Хмельницькому так і не вдалося виправити цей прорахунок. Недоліки мали місце і в оцінці зовнішньополітичної ситуації у 1654—1655 рр., що спричинилося до загострення відносин з Молдавією, Валахією та Трансільванією. У багатій на різні події політичній кар'єрі великого гетьмана можна знайти й ряд інших помилок і недоліків. Проте, звичайно, не вони визначають місце, роль та значення Б. Хмельницького в українській історії.

Декілька загальних зауважень. Визвольна війна не завершилася ні 1654 р., ні з смертю великого гетьмана у 1657 р. Відбулися лише зміни у розстановці політичних сил, які, очолювані іншими лідерами, продовжували між собою боротьбу. Україна ж у процесі цієї боротьби залишалася в силовому полі політичних інтересів Речі Посполитої, Отоманської Порти і, звичайно, Росії.

Смерть Б. Хмельницького істотно ускладнила також внутріполітичне становище у державі. Негативні тенденції, які з'явилися ще в роки війни, з кінця 50-х рр. XVII ст. різко прискорилися. У єдиний клубок переплелися охлократичні настрої козацької маси, боротьба за верховенство і, як результат, загострення суперечностей між окремими політичними угрупованнями старшини за владу, збільшення її соціального егоїзму, внаслідок чого спостерігалось наростання внутрістанових і міжстанових конфліктів. Намітилися різні підходи до розв'язання загальнодержавних проблем політичною елітою різних регіонів українських земель. На жаль, величезною політичною спадщиною Б. Хмельницького не змогли належним чином розпорядитися його наступники. Всі ці несприятливі обставини повною мірою були використані урядами як Варшави, так і Москви для втручання у внутрішні справи України.

І все ж Українська держава, біля джерел створення якої стояв Б. Хмельницький, продовжувала існувати, що свідчило про

II великі потенційні можливості. Свою життєздатність довела також створена в ході війни модель соціально-економічних відносин. Її основні риси екстраполювалися, по суті, на всі сфери соціального життя України не лише другої половини XVII, а й всього XVIII ст. Отже, доба Б. Хмельницького — це не тільки час активних політичних діянь самого гетьмана. Це значно ширше поняття, що увібрало у себе цілий спектр проблем, якими жила перехідна від середньовіччя до нового часу епоха. Б. Хмельницький в цілому діяв у руслі цієї епохи (в чомусь випереджаючи II, а в чомусь залишаючись II дітищем), що об'єктивно сприяло розвитку нових тенденцій, якими було обтяжене тогочасне українське суспільство. Зокрема, як зазначалося, незважаючи на суперечливий характер, певні прорахунки і періоди відступів, у менталітеті українців назавжди утверджується державницька ідея, яка стала гаслом визвольних змагань XVIII—XX ст. Водночас нової якості набули етнічні процеси, пов'язані з національним самоусвідомленням українців, визначенням їх місця серед оточуючих народів. Визвольна війна дала також додатковий імпульс розвитку буржуазних відносин, які всупереч феодальній реакції почали завойовувати господарський простір українських земель.

Безперечно, Богдан Хмельницький — це історична особа, оцінка якої не може бути однозначною. Він був однією з найвидатніших постатей в українській історії: відбиваючи загальнонародні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиний повстанський табір найрізноманітніші суспільні сили, організував і повів їх на повалення влади польської шляхти в Україні, стояв біля джерел створення Української держави. Разом з тим нині, з висоти XX ст., можна бачити вже відзначувані непослідовність і половинчастість дій гетьмана, часом нелогічність його вчинків, відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Однак усе це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи — неоднозначної й суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки зароджувалися суспільні явища, характерні для Європи XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьманові доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Але генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення та створенні незалежної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

¹ Яковенко Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. — 1994. — № 10. — С. 59—70.

² Лепяко С.А. Козацькі повстання 1591—1596 років в Україні: Автореф. дис. — канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 15.

³ Шевченко Ф.П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1982. — № 2. — С. 90—100.

⁴ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. — К., 1989. — 128 с.

⁵ Kochowski V. Annallum Poloniae ab obitu Vladislai IV. — Cr., 1683. — Т. I. — Р. 20.

⁶ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — К., 1961. — С. 77.

⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Відень, 1920. — С. 22.

⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 18.

⁹ Цит. за: Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 19.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 38—39; Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — Киев, 1965. — С. 72.

¹¹ Документи об освободительной войне украинского народа. — С. 153, 187, 194.

¹² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.

¹³ Там же. — С. 118.

¹⁴ Там же. — С. 154.

¹⁵ Крип'якевич І.П., Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наук товариства ім. Шевченка. — Львів, 1925. — Т. 138—140. — С. 73.

¹⁶ Цит. за: Мыщук Ю.А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 72.

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. II. — СПб., 1879. — С. 764.

¹⁸ Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. — С. 214.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.

²⁰ Липинський В. Назв. праця. — С. 117—120, 129.

²¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 152.

²² Там же. — Т. 3. — С. 120.

²³ Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в: Социально-экономическое развитие. — К., 1961. — 234 с.

²⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 57.

²⁵ *Степанков В.С.* Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьян и казацкой голытьбы // История СССР.— 1971. — № 3. — С. 73.

²⁶ Документи Богдана Хмельницького. — С. 252.

²⁷ *Степанков В.С.* Назв. праця. — С. 74.

²⁸ Документи Богдана Хмельницького. — С. 54, 56—57.

²⁹ Там же. — С. 3337

³⁰ Акты ЮЗР. — Т. II. — С. 765.

³¹ Там же. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 447.

³² Документи Богдана Хмельницького. — С. 325.

³³ Цит. за: *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 246.

³⁴ Документи Богдана Хмельницького. — С. 196.

³⁵ *Шевченко Ф.П.* Назв. праця. — С. 236—246.

³⁶ Див., наприклад: *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 р. // *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Мюнхен, 1993. — С. 13—28.